

Бахтиёр Назаров – адабий танқид назарийчиси сифатида**Қурдош Қаҳрамонов, ЎзМПУ профессори,
филология фанлари доктори**

Академик Бахтиёр Назаров илмий фаолиятининг бошланиши ўтган асрнинг 60-йиллари охири 70-йиллар бошларига тўғри келади. “Бадий асарда пейзаж”, “Ўтмишимиз кўзгуси”, “Ўткан кунлар” немис тилида” каби дастлабки мақола ва тақризларини чоп эттирган бўлажак олим атоқли адиб Ойбекнинг адабий-эстетик қарашларига оид тадқиқот ишларини олиб борди ва 1972 йилда номзодлик ишини муваффақиятли ҳимоя қилди. Бу даврда олим Ойбекнинг мақола ва тадқиқотлари тадқиқига бағишланган бир туркум мақолалари ҳамда “Бу сеҳрли дунё” номли рисоласини чоп эттирди. Шундан сўнг олим илмий фаолиятининг бир йўналишини адабий танқиднинг назарий муаммоларини ўрганиш масаласи ташкил этди.

Олимнинг “Ўзбек адабий танқидчилиги. Ғоявийлик. Метод. Қаҳрамон” (1979) деб номланган йирик монографик тадқиқоти ўзбек адабий танқидчилигининг вужудга келиши ва шаклланиши, тараққиёт тамойилларини ўрганувчи дастлабки изланишлардан бири сифатида баҳоланишга лойиқ. Муқаддима ўрнида келган қисмда XIX аср охирлари XX аср бошларида адабий танқидчиликнинг вужудга келишида вақтли матбуотнинг ўрни масаласи, чоп этилган дастлабки мақолаларда публицистик руҳнинг устувор бўлгани, айти пайтда Пушкин ва Гоголь ижоди мисолида адабиётнинг ижтимоий-тарбиявий моҳияти хусусидаги қарашларнинг вужудга кела бошлагани, Фурқатнинг қўқон адабий муҳити, ундаги адабий мушоиралар ҳақида маълумотлар берилиши, чоп этилаётган мақолаларда Навоийнинг “Мажолисун-нафоис”идан таъсирланишига оид маълумотлар қамраб олинади. Фурқатнинг рус шоири ижодидан қилинган эркин таржимага ёзилган шарҳининг дастлабки шарҳ-тақриз сифатида баҳоланганига эътибор қаратилади. Айти пайтда рус театр тамошаларига бағишланган мақола ва шеърий бағишловлар ҳам Фурқат адабий-эстетик қарашлари намунаси сифатида баҳоланади. Умуман олганда, монографияда адабий танқиднинг яратилишида матбуотнинг роли масаласи мухтасар ёритилганига гувоҳ бўламиз.

Тадқиқотчи бу давр матбуотида анъанавий тарзда шеърий сатрларда бадийят ҳақида, хусусан шеъриятдаги ҳаққонийлик ҳақидаги қарашларга ҳам

тўхталади. Олим фикрича, XX асрнинг биринчи ўн йиллигида Ҳамза, Авлоний, Аваз Ўтар, Сўфизода, Анвар Отин каби шоирларнинг шеърларида илгари сурилган эстетик қарашлар ҳам анъанавий тарздаги адабий танқид намуналари сифатида баҳоланиши мумкин. Шунингдек, бу даврда Туркистон матбуотида шаклланган рус танқидчилиги ҳақида ҳам маълумотлар берилади.

“Ўзбек танқидчилиги ғоявийлик учун курашда” номли дастлабки бобда шўро адабиётининг асосий вазифаси юксак ғоявийлик ва бадиийлик масалаларини давр талабларига мос тарзда ёритиш бўлгани таъкидланади. Шу нуқтаи назардан 20-30-йиллар адабий танқидчилиги асосий йўналиши бадиий асарнинг вазифасига, ижтимоий жамиятдаги ўрнини баҳолашига қаратилган бўлиб, бир-бирига зид икки хил дунёқарашлар курашидан иборат экани таъкидланади. Фитратнинг “Адабиёт қоидалари” китобида сўз санъатига берилган таъриф келтирилиб, ундаги адабиётни тушуниш ўша вақтда рус танқидчилигида илгари сурилаётган формал мактаб намояндалари қарашларига мос бўлгани, бу мактаб қарашлари кейинчалик жиддий танқидга учрагани айтилар экан, Ойбек фикри келтирилиб, бадиий адабиётининг асосий моҳияти унинг ижтимоийлигида, маълум бир ғоялар учун кураши ва синфий моҳиятида кўринади, деган даврга хос фикрни илгари суради.

Олим Фитратни 20-30 йиллар адабий жараёнида энг мураккаб фигуралардан бири деб ҳисоблайди. Унинг адабий меросга бўлган муносабатини ижобий баҳолаган ҳолда, мумтоз ижодкорларга (Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Навоий, Бобур) бир хил ёндашгани, синфийликка эътибор қаратмаганликда айблайди. Фитрат илмий қарашларининг ижобий ва заиф томонларига баҳо берар экан, қуйидаги хулосаларни ёзади: “Бироқ маданий меросга буткул нигилистик муносабатлар авж олиб турган бир пайтда Фитрат томонидан, масалан, “Адабиёт қоидалари” (1926) китобида Навоий ва Бобир асарларидан мисоллар келтирилиши, Шарқ адабиётининг классик намуналари “Қутадғу билик”, “Ҳибатул ҳақойиқ”га махсус мақолалар бағишланиши... ..маданиятимиз тарихида ижобий из қолдирган ҳодисалар сифатида баҳоланишга лойиқдир”.¹

¹ Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги ғоявийлик метод қаҳрамон.-Т.:1979.-Б.55

Албатта, олимнинг мазкур қарашлари ўша давр адабиётшунослик ва танқидчиликдаги қарашларга, позицияларга мос бўлиб, давр ғоялари билан узвий алоқадорликда юзага чиқиши табиий эди.

Монографияда адабий танқиднинг ғоявийлик учун олиб борган курашларининг ёритилишида Боту мақолалари талқинига кенг ўрин беради. Унинг ёш бўлишига қарамай Ғарб ва шарқ адабиётини чуқур билиши маданий меросга синфий асосда ёндашишига, биринчилардан бўлиб адабиёт назарияси масалаларига эътибор қаратганида кўриниши таъкидланади. Мунаққид қайд этишича, давр танқидчилигида кескин ғоявий ва синфий кураш ҳукм сурган. Адабий жараёнда анча фаол бўлган С.Хусайн, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Уйғун, И.Султон, Ю.Султон ва бошқаларнинг мақолалари давр эстетикаси нуқтаи назаридан ёритилади.

Албатта, таъкидлаш жоизки, 20-30 йиллар танқидчилиги то қатоғинлик сиёсати амалга оширилгунча (хатто, мустақилликка эришгунча ҳам), у ёки бу шаклда қарама-қаршиликлар фонида фаолиятда бўлди. Бу даврда нафақат адабий танқидчилик, балки бадиий адабиётда ҳам, айниқса, шеърятда шундай қарама-қаршилиқ, мафкуравий кураш ҳукм сурганини кўриш мумкин. Бу ҳол айниқса 20-30-йиллар адабиётига хос эди. Чўлпон, Фитрат асарларига қарши Ғайратий, Уйғун, К.Яшин каби шоирларнинг ёзган шеърлари бунинг далилидир.

Бахтиёр Назаров бу давр адабий жараёнига баҳо берар экан, имкон қадар холис қолишга, давр руҳини тарихийлик мезонлари асосида баҳолашга ҳаракат қилади. Фитрат илмий меросини баҳолашда ижобий деб билган жиҳатларини кенгроқ тадқиқ этишга, баҳсли жиҳатларини эса заиф нуқталари сифати таърифлашида унга нисбатан эҳтиёткорлик ва ҳурмат билан ёндашиш сезилиб туради.

Шўро даври адабий танқидчилигининг етакчи мавзуларидан бири ижодий метод ва қаҳрамон муаммоси бўлган. Бу мавзу 30-йиллар адабий жараёнидан бошлаб то мустақилликка эришгунимизча бўлган барча босқичларда, асосан Қодирий романлари, қисман, Чўлпон ва Фитрат асарлари мисолида кескин танқидий руҳда баҳс-мунозараларга асос бўлиб келган.

Монографияда 30-йиллар танқидчилигида реализм ва романтизм ҳақида фикр юритиш бораварида янги адабиётнинг асосий методи қандай бўлиши керак, деган масала кун тартибида бўлгани ёритилади. Олим ўзбек

адабиётда ижодий метод масаласини ўрганар экан, реализм тушунчасининг соц.реализм сифатида ҳукмрон методга айлангунча бўлган жараёни, бу масала дастлаб марказда, рус адабиётшунослигида кўтарилганини, реализм ва услуб тушунчасидаги чалкашликлар ҳам ўша заминдан бошланганини таҳлиллар билан кўрсатади. Айни пайтда ўзбек танқидчилигида О.Ҳошим, Анқабой, З.Саид, Ҳ.Олимжон, Ойбек, Ғайратий, К.Яшин, Уйғун ва бошқаларнинг мақолаларида метод масаласига оид қарашлар устувор бўлгани кузатилади.

Умаман, олимнинг мазкур тадқиқоти ўзбек адабий танқидчилигида мавжуд материалларни ўрганиш ва танқид тарихининг ғоявий кураш манзарасини ҳаққоний тасвирлаши билан аҳамият касб этади. Олим ёзади:

“Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, 30-йилларнинг биринчи ярмидаёқ социалистик реализм методи ҳақида фикр юритиш ўзбек танқидчилиги учунгина эмас, Ўрта Осиё ва Қозоғистон регионида ҳамда иттифоқимиздаги бошқа миллий халқлар адабий танқидчилиги учун ҳам характерлидир”.²

Ушбу фикрларнинг тағмаёносида англаш мумкинки, соц.реализм ижодий методи ҳақидаги мулоҳазалар, баҳс ва кузатишларнинг иттифоқдаги барча миллий адабий муҳитига тарқалиш ўчоғи битта - у ҳам бўлса рус адабиётшуносларининг сабъ-ҳаракатлари натижасидир.

Мазкур фактнинг ўзиёқ ижодий метод ҳақидаги қарашлар марказдан бошқа иттифоқларга сунъий равишда кўчирилган, миллий адабиётлар ўз анъаналаридан чекиниб, схемалашган мафкуравий ва синфий адабиёт яратишга йўналтирилгани ҳақида хулосалар беришга асос бўлади. Муҳими шундаки, олим бу фикрларни очик-ойдин ёзмаган бўлса-да, рус адабиётшунослигида кечаётган жараёнларнинг бошқа иттифоқдош адабиётларда ҳам акс этаётганини таҳлиллар ва ихтибослар билан таъкидлаб ўтади.

Монографияда қаҳрамон образини яратиш масаласи ҳам алоҳида бобда ўрганилади. 20-30-йиллардаёқ А.Қодирий, С.Ҳусейн, Ҳ.Олимжон, И.Султон каби иодкорлар адабий қаҳрамон ҳақида ўз фикрларини айта бошлаган эдилар. Китобда А.Қодирийнинг ҳажвий характер яратишда кулгининг ўрнига оид фикрлари, С.Ҳусайннинг Қодирий романлари таҳлили орқали типиклик масаласини ўртага қўйишига оид таҳлиллар шулар жумласидандир.

² Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги ғоявийлик метод қаҳрамон.-Т.:1979.-Б.146.

Олим “Ҳар бир давр адабий қаҳрамонга ўзининг етакчи белгиларини ўтказди; бу эса адабий танқидда ҳам ўз ифодасини топади, яъни у адабиётда давр талаблари даражасида қаҳрамон образини яратиш учун кураш олиб боради”³, деган бугунги кунда ҳам ўз исботини топаётган қарашлар орқали давр танқидчилигига хос кузатишларга баҳо беради, уларнинг моҳиятини очади. Чунончи, 20-30 йиллар адабиётида хотин-қизлар образи, қизил аскарлар, большевиклар, ишчи-деҳқонлар ва бошқа касб эгаларининг сиймосини яратишга даъват етакчилик қилгани мисоллар билан кўрсатилади. Бу давр танқидчилигида қаҳрамон, ғоя ва пафос масалаларига эътибор кучли бўлгани ёритилади. Ойбекнинг Қодирийга бағишлаган тадқиқоти адибга тарихий роман яратиш учун назарий тайёргарлик вазифасини ўтагани, ба жанрининг ўзига хослиги, қаҳрамон яратишда ғоя ва сюжетнинг ўрни, ҳаққонийлик, типиклик ва индивидуаллик ҳақидаги кузатишлари, фикр-мулоҳазалари ўрганилади.

Монографияда А.Қаҳҳорнинг “Сароб”, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романлари ҳақидаги баҳсларга ҳам атрофлича тўхталинган.

Таъкидлаш жоизки, мазкур монография ёзилган 70-йиллар адабиёт ва санъат соҳасида шўро мафкураси тўла ҳукмронлик қиилаётган бир даврлар эди. Адабиётшунослик ва танқидчилик ҳам бадий асарга баҳо берганда шу позициядан туриб ёндашар, асосий мезон сифатида белгилаб берилган ижтимоий ҳаётга нечоғлик мослиги нуқтаи назаридан баҳолар эди. Монография муаллифи ҳам 20-30 ва 50- йиллар танқидчилиги тараққиёт тамойилларини шу нуқтаи назардан ёритади, ўз қарашларини асослаш учун ўша даврга хос бўлган турли ҳукумат қарорларидан, шўро назарийчиларидан ихтибослар келтиради.

Бироқ, айти пайтда адабий-танқидий манбаларни бор ҳолича тадқиқ этиб, давр танқидчилигининг мураккаб мафкуравий манзарасини яратади. Бу манбалар, кейинчалик, ўзбек танқидчилиги тарихини яратишда, айниқса мустақиллик йилларида қайта ишланиб, шўро мафкурасидан холи тарзда, мустақиллик ғоялари руҳида мақолалар, адабий портретлар, дарсликлар тарзида қайта яралди ва ўзининг ҳаққоний баҳосига эга бўлди.

Жумладан, олимнинг ташаббуси ва жиддий таҳрири асосида яратилган “Ўзбек адабий танқидчилиги”(2011) дарслигида танқид тарихини янгича мезонлар асосида даврлаштириш, XX аср бошлари, 20-30 ва 50 –йиллардаги

³ Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги ғоявийлик метод қаҳрамон. -Т.:1979. -Б.146.

фаолиятини давр руҳига хос ёндашув ва тамойиллар асосида тубдан қайта ишланди. Адабий танқиднинг жаид адабиётига, хусусан, А.Қодирий, Фитрат ва Чўлпон ижодини баҳолашда синфийлик ва мафкуравийлик, вульгар социологизм етакчилик қилиши, бунинг сабаб ва оқибатлари, қатоғонлик сиёсати, 40-50 йилларда “конфликтсизлик”, шахсга сиғиниш иллатлари, бу давр танқидчилигининг “ҳайбаракаллачилик” сиёсати каби масалалар жиддий танқидий руҳда ёритилди.

Бу ҳолат олимнинг шўро даврида фаолият юритган кўплаб ҳамкасблари қатори аввал ошкора айтиш имконияти бўлмаган илмий карашларини мустақиллик йилларида айтиш имкониятидан самарали фойдаланганидан далолат беради.

Мақолага хулоса ўрнида олимнинг узок йиллик сафдоши, яна бир устозимиз, академик Тўра Мирзаевнинг куйидаги фикрларини келтиришни жоиз топдик. Аллоҳ бу икки устозимизнинг охиратини обод қилсин.

“...улуғ адиблар Чўлпон ва Фитрат адабий меросларини ўрганишни ҳал қилиш масаласи ҳам турли характердаги муҳокамаalarda қирқ йилга яқин чўзилди. Ниҳоят ўтган аср 80-йилларнинг иккинчи ярмида Бахтиёр Назаров раҳбарлигида хулосалар тайёрлаш учун, “Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш бўйича комиссия” тузилди. Комиссия, амалда Бахтиёр Назаровнинг ўзи шундай хулосаларни тайёрлади. Аммо бу хулосаларни кўриб чиқиши ва муҳокама қилиб, бир қарорга келиш турли баҳоналар билан орқага сурила берди. Шунда Бахтиёр Назаров бутун масъулиятни ўз зиммасига олган ҳолда “Хулоса”ни ўзи бош муҳаррир бўлган “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг 1988 йил 2-сонида эълон қилиб юборди. Бу – Бахтиёр Назаровнинг олим ва раҳбар сифатида ўзига хос жасорати эди. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Аммо олимнинг илмий-маънавий ва инсоний қиёфасини тўла тасаввур қилиш учун шунинг ўзи етарлидир”.(Адабиётшуносликнинг долзарб масалалари.Халқаро конфренция материаллари.-Т.:2020. 16-бет)